

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij

Veenis, M.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Veenis, M. (2008). *Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Appendix

mijn aanpak

Zoals ik in de inleiding aangaf, is deze appendix primair bedoeld om verantwoording af te leggen over mijn manier van werken. Ik wil hier vooral ingaan op de meest kenmerkende aspecten daarvan: het grote gewicht dat ik veelal toeken aan één enkele opmerking, zelfs als die in strijd was met een door veel meer mensen geuite opinie, het belang dat ik toeken aan mijn eigen indrukken en associaties met betrekking tot het door mij verzamelde materiaal, in plaats van op het materiaal als zodanig, én de generaliserende manier waarop ik over ‘de Oost Duitsers’ schrijf.

Subjectief

Over het subjectieve karakter van antropologisch onderzoek is veel gediscussieerd en geschreven, vooral vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw. Wat begon als kritiek op de manier waarop antropologen (onbedoeld) hadden bijgedragen aan de instandhouding van de koloniale context en verhoudingen, mondde later, mede onder invloed van de opkomst van ‘het postmodernisme’ in wetenschap en literatuur, uit in een grote hoeveelheid geschriften waarin antropologen zich bezonnen op ethische en normatieve kwesties rond het doen van veldwerk.¹ Sindsdien is het (inter)subjectieve karakter van antropologische kennisvergaring niet meer weg te denken uit het curriculum dat toekomstige antropologen krijgen aangereikt.

Opgeleid in een periode waarin deze stroming zich steeds duidelijker begon af te tekenen, heb ik me er echter altijd over verbaasd hoe *weinig* antropologen schreven over de verhouding tussen het concrete materiaal dat zij verzamelden enerzijds en de manier waarop zij inzicht verkregen in de samenleving waar ze te gast waren anderzijds. Vanaf het moment dat ik zelf onderzoek begon te doen werd ik getroffen door het feit dat mijn kennis over de samenlevingen in kwestie op een veel diffuser en onnavolgbaarder manier tot stand kwam dan het woord ‘materiaal’ doet vermoeden. Beide keren dat ik onderzoek deed keerde ik terug uit ‘het veld’ met het gevoel dat mijn inzicht in de betreffende samenleving relatief weinig te maken had met het concrete materiaal dat ik daar had verzameld. In eerste instantie deed dit

---

¹Zie vooral de spraakmakende bundel onder redactie van James Clifford en George E. Marcus (1986), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*.

me vooral twijfelen aan mijn eigen onderzoekscapaciteiten en aan de hoeveelheid door mij verzameld materiaal. Pas na lange tijd realiseerde ik me dat het daar niet aan lag.

In Rudolstadt heb ik veel concreet materiaal verzameld: ik interviewde winkeliers, medewerkers van de kamer van koophandel, horecamedewerkers, kleine zelfstandigen die er ten tijde van de DDR in waren geslaagd hun hoofd boven water te houden, vormgevers, kunsthistorici, medewerkers van de consumentenbond, medewerkers van kredietinstellingen voor lange termijn leningen en mensen die in Polen boodschappen deden omdat het daar sinds de Wende zoveel goedkoper was. Ik sprak met loyale partijleden, met mensen die als dissident kunnen worden beschouwd, met tal van ‘gewone mensen’ die zo goed en zo kwaad probeerden er in de DDR het beste van te maken, met medewerkers van de Stasi-archieven en met mensen die door de Stasi in de gaten waren gehouden. Ik deelde 500 enquêtes uit, ik liet ruim 350 kinderen een opstel schrijven over door mij gekozen onderwerpen, ik verzamelde de reclamefolders die bij mij in de bus vielen, ik deed onderzoek in vijf verschillende archieven waar ik alles verzamelde dat voor mijn onderwerp mogelijkwijs van belang zou kunnen zijn, ik onderzocht de (vak)tijdschriften over woninginrichting, vormgeving, reclame en het vervaardigen van meubels, ik bezocht musea met collecties Oost Duitse materiële cultuur en reclamemateriaal en ik kopieerde alles wat daarover te vinden was. In Berlijn, Leipzig en Jena bezocht ik de universiteitsbibliotheken, op zoek naar literatuur én (deels niet gepubliceerde, want als staatsgeheim geclassificeerde) dissertaties over voornoemde onderwerpen. In de gesprekken die ik voerde vroeg ik mensen niet alleen naar relatief algemene onderwerpen, zoals hun bestaan ten tijde van de DDR, de gebeurtenissen ten tijde van de Wende, hun leven sindsdien, de verwachtingen die ze hadden gekoesterd en de teleurstellingen die ze ervoeren. Daarnaast stelde ik ook tal van concrete vragen: over boodschappen doen vroeger en nu, over woninginrichting vroeger en nu, over huizen bouwen, het verschil tussen oudbouw en nieuwbouw woningen, over woon-werk verkeer vroeger en nu, over winkels en wat er zoal verkocht werd, over assortimenten, producten en de verkrijgbaarheid daarvan, over het contact dat mensen onderhielden met hun West Duitse familieleden en de inhoud van de kerstpakketten die zij hen opstuurden (en vice versa), over de Tweede Wereldoorlog en de periode direct daarna.

Maar hoeveel gesprekken ik ook voerde met de cassetterecorder op tafel, hoeveel verhalen ik ook aanhoorde over West Duitse chocolade in kerstpakketten, over ruilnetwerken en over mensen die voor elkaar in de rij stonden, hoeveel winkeliers ik ook sprak over wat er zoal gekocht werd en wat niet, wat voor assortimentswijzigingen er sinds de Wende waren geweest, hoe dat vroeger dan ging, wanneer er televisietoestellen kwamen... ik bleef het

gevoel houden dat dit het niet was. Hoeveel concreet materiaal ik ook verzamelde, het gaf niet eens het begin van een antwoord op de vraag *waarom* mensen voorheen zo hartstochtelijk hadden verlangd naar de materieelconsumptieve Westerse wereld en *waarom ze zó* teleurgesteld waren sinds ze daar zelf onderdeel van uitmaakten.

Het was duidelijk was dat ik iets anders nodig had dan interviews en kopieën wanneer ik het voormalige verlangen en de huidige onvrede rond de dingen wilde begrijpen, maar er was geen alternatief. En dus luisterde ik, vaak bijna geïrriteerd, naar wat ik zelf ‘het Standaardverhaal’ was gaan noemen, over dat er hier te lande vroeger niets was en hoe dat ging, als er eindelijk kinderkleding kwam, hoe iedereen elkaar dan inschakelde om de fel begeerde truitjes te kunnen kopen en over hoe het sindsdien, sinds alles er was, eigenlijk helemaal niet beter was geworden, want iedereen dacht alleen nog maar aan zichzelf tegenwoordig en er was een ware tweedeling ontstaan tussen mensen die veel hadden en mensen die zich niets konden permitteren, en zo was dat vroeger toch echt niet geweest, want in de DDR was meer gelijkheid en onderlinge saamhorigheid geweest dan nu....

Regelmatig vroeg ik me af hoe het mogelijk was dat ik een jaar lang niets anders optekende dan vergoelijkende geluiden over vroeger en woede over het leven na 1989. Waar bleef de nuance over het heden, waar waren de zwarte kanten van vroeger? En áls die er dan al niet waren geweest, waarom reageerden veel mensen dan zo gevoelig, wanneer ik over vroeger doorvroeg? Deed ik iets fout? Zou een ander allang begrepen hebben dat een andere manier van vragen hier beter zou werken? Dat het productiever was om heel confronterend te werk te gaan? Of misschien juist niets meer te vragen en alleen nog maar af te wachten wat mensen kwijt wilden? Ik probeerde het uit, maar er veranderde niets. Tijdens een kort bezoek aan Amsterdam kopieerde ik in arren moede het hoofdstuk “Interviewing an Informant” uit een M&T handboek, maar ik realiseerde me al snel dat de oplossing zeker niet in een handboek te vinden zou zijn. En de twijfel bleef. De interviewtraining die één van mijn docenten me (ongetwijfeld ter ondersteuning) aanbood, deed daar weinig aan af. In tegendeel.

Het rare was echter, dat er tegelijkertijd op de een of andere manier toch steeds meer ideeën tot ontwikkeling kwamen over hoe het zat, in de verhouding tussen Oost Duitsers en West Duitse dingen. Die ideeën, inzichten en vermoedens kwamen mijns inziens echter niet zozeer voort uit de concrete informatie die ik verzamelde, als wel uit de manier waarop ‘mijn informanten’ soms op mij en mijn gevraag reageerden, én uit kleine, maar veelzeggende gebeurtenissen, die er soms plotseling toe leidden dat het idee dat ik over een bepaald onderwerp had radicaal werd bijgesteld. Ter verduidelijking zal ik een voorbeeld geven van zo’n relatief kleine gebeurtenis, die aanleiding was tot een ingrijpende perspectiefverandering.

In vrijwel alle gesprekken die ik met mensen voerde werd keer op keer benadrukt hoezeer de Oost Duitse samenleving van voor de Wende werd gekenmerkt door onderlinge gelijkheid en hulpvaardigheid. Het feit dat dit beeld zó unaniem werd geschetst en onderschreven had mijn wantrouwen weliswaar gewekt, maar lange tijd had ik geen *concrete aanknopingspunten* op grond waarvan ik het beeld zou kunnen bijstellen, behalve door mijn toevlucht te nemen tot het Grote Verhaal over ‘de DDR-Als-Dictatuur’ (over de onwenselijkheid waarvan ik in de inleiding schreef). De eerste kanttekening bij het eenduidige verhaal over de DDR als een samenleving van grote onderlinge gelijkheid en hulpvaardigheid (en ik moet bekennen dat er later niet heel veel meer volgden), beluisterde ik in een gesprek met de voorzitter van één van de tuiniersverenigingen die Rudolstadt rijk was. Hij vertelde me over het leven in de DDR. Ook hij liet zich daar over het algemeen in tamelijk positieve bewoordingen over uit, maar op een gegeven moment vertelde hij dat een van de grote verschillen tussen vroeger, en de samenleving zoals die zich sinds de Wende had ontwikkeld, volgens hem was dat de meeste mensen vroeger eenvoudigweg niet gewend waren om hun nek in overdrachtelijke zin uit te steken. En dat kwam, zo legde hij me uit, “omdat het in de DDR belangrijk was om, als je eenmaal een warm plekje bij de kachel had, dat plekje nooit te verlaten. Want als je weg zou gaan, wist je maar nooit of een ander die plek niet zou inpikken”.

Het verhaal bleef me bij en pas veel later realiseerde ik me dat dit kwam doordat het, in al zijn kleinigheid, zo volledig in strijd was met het beeld dat mij tot dan toe over de DDR was geschetst. Want hoewel de uitspraak neutraal geformuleerd was, sprak er louter wantrouwen uit. Wantrouwen en angst voor de ander, angst voor de strijd die er zou kunnen losbarsten wanneer je zou opstaan, of opvallen – dan zou je wel eens kunnen worden gepakt, dan zou je plekje wel eens kunnen worden ingepikt... En hoewel het, zoals ik hiervoor aangaf, vrijwel het enige verhaal was dat ik tijdens mijn veldwerk optekende waarin een ander beeld op de DDR naar voren kwam dan dat van de warme en onderling hulpvaardige samenleving die het in de presentatie van de rest van mijn informanten was, heeft de anekdote van de voorzitter een bepalende rol gespeeld in mijn perceptie en representatie van de voormalige Oost Duitse samenleving. Zoals ik in hoofdstuk zes duidelijk maak was die samenleving in mijn ogen zeker niet (alleen maar) zo warm, gemoedelijk en egalitair als mijn informanten me vrijwel zonder uitzondering vertelden.

Naar aanleiding daarvan dringt zich echter de vraag op waarom ik meen méér gewicht toe te kunnen kennen aan de opmerking van één man, terwijl die juist zo sterk en duidelijk in strijd was met het door vrijwel iedereen geschetste beeld? Daaraan liggen twee redenen ten

grondslag: in de eerste plaats wantrouwe ik, zoals ik hiervoor reeds aangaf, het door vrijwel allen geschetste beeld. Maar in de tweede plaats werd ik getroffen door de nonchalante en achteloze manier waarop de tuintjesvoorzitter zijn opmerking deed.

Juist doordat de mededeling over de mens en zijn plekje bij de kachel op zo'n terloopse manier werd gedaan, trof het verhaal me als veelzeggend. In de uitspraak zat een levensles verpakt over 'de mens en de wereld zoals die nu eenmaal is' en wanneer die op een nadrukkelijke manier zou zijn gebracht – 'kijk eens hoe ik er over denk, wat ik heb bedacht' – had ik er ongetwijfeld niet veel meer in herkend, dan de gedachte van één bepaalde persoon, in dit geval: de voorzitter van de tuintjesvereniging. Maar juist omdat die 'les' bijna *en passant* ter sprake kwam werd me duidelijk, dat deze eigenlijk als algemeen bekend moest worden beschouwd: 'we weten immers allemaal dat... wantrouwen altijd op zijn plaats is, je beter niet nonchalant kunt omgaan met hetgeen je hebt verworven, je beter niet te veel kunt opvallen want je weet maar nooit of dat niet tegen je werkt / wordt gebruikt...' (etc.).

Juist door de volstrekt vanzelfsprekende, impliciete manier waarop het verhaal over de mens bij de kachel een levensles bevatte over onderling wantrouwen en angst, is het een helder voorbeeld van hetgeen Michael Taussig "implicit social knowledge" heeft genoemd – "what moves people without their knowing quite why or quite how" (1987:366). Het gaat hier om kennis, die van generatie op generatie wordt overgeleverd, waardoor de informatie die ze bevat volstrekt vanzelfsprekend is, zonder dat ooit expliciet hoeft te worden gemaakt op welke ervaringen ze precies teruggaat en aan welke ervaringen ze haar waarde ontleent.

Hoewel zulke levenslessen in het ene geval neutraal of positief van aard kunnen zijn, en in een ander geval negatief en terneerslaand, gaat het in alle gevallen om kennis die zó vanzelfsprekend is, dat 'iedereen weet dat het nu eenmaal zo is'. Mede om die reden is het kennis die vooral wordt gekenmerkt door het feit dat ze níet vaak wordt verwoord en dus ook niet makkelijk wordt gevonden:

Implicit social knowledge is a reservoir of insights that are not contained in a society's canons; knowledge that is not embodied in the language of newspapers, books or academic journals; knowledge that you will not be able to find under any of the keywords in a library catalogue; knowledge that is not included in regular syllabuses of schools and universities. A knowledge that goes the rounds of [a] society like a scent that finds its way into everything and everybody (Van de Port 1998:100).

Juist omdat dit soort kennis vanzelfsprekend en voorbewust is, wordt ze over het algemeen niet gearticuleerd. Men kan zich echter voorstellen dat, wanneer die kennis onprettige inzichten heeft opgeleverd over *la condition humaine*, het niet articuleren daarvan óók het

gevolg is van een bepaald belang: het belang om negatieve inzichten over jezelf en de medemens zo min mogelijk te hoeven tegenkomen en aangaan.

Het verhaal over de mens en zijn plekje bij de kachel maakte duidelijk dat onderling wantrouwen en angst voor de ander in de voormalige DDR als impliciete sociale kennis bekend werden verondersteld. Indien dát ten tijde van de DDR een algemeen geldende levensles was, is het weinig verbazingwekkend dat ik die tot dan toe nauwelijks te horen had gekregen: niet alleen omdat die les zo vanzelfsprekend was, maar (vooral) ook, omdat niemand er belang bij had om haar, zo zwartgallig als ze was, vóór in zijn gedachten te houden en/of aan anderen te melden.

Mijns inziens is dat er ook de reden van dat ik tijdens mijn onderzoek het gevoel had dat het materiaal dat ik verzamelde en de gesprekken die ik voerde slechts in beperkte mate zicht boden op de kwesties die mij interesseerden. Een belangrijk deel van de informatie bleef weg omdat ze vanzelfsprekend was, omdat men er zich nauwelijks bewust van was, maar óók, omdat ze te negatief was, te zwart. En omdat ze, als zodanig, een fnuikende uitwerking zou kunnen hebben op de onderlinge betrokkenheid die er in de Oost Duitse samenleving ook bestond en had bestaan. Op die manier bleef impliciet wat beter impliciet kon blijven: het inzicht dat de mens de mens soms een wolf is.² Dat betekent níet, dat het positieve beeld dat mensen wél vertelden niet zou kloppen of minder waarheidsgetrouw zou zijn dan het verhaal over wantrouwen en angst voor de ander. Het betekent vooral dat mensen een onuitgesproken belang hadden bij de selectie die ze maakten en die ertoe had geleid dat ze uitgerekend dát verhaal vertelden.

Daarmee wordt een ander zicht geboden op de eenduidigheid, het fanatisme en het algemene karakter van het positief gekleurde beeld op vroeger: in die eenduidigheid, het fanatisme en het algemeen positieve karakter van de historische representaties, manifesteert zich het belang achter díe bepaalde selectie. Door alle onderlinge warmte díe er was te benadrukken zorgde men ervoor dat de ervaringen van onderling wantrouwen op hun plaats bleven: richtinggevend, maar impliciet en ongearticuleerd. Vandaar ook, dat juist de regelmatig terugkerende vijandige, afwerende en wantrouwende reacties aan mijn adres veelzeggend waren: met mijn continu vragende aanwezigheid dreigde ik het impliciete expliciet te maken en mensen te dwingen te articuleren wat zij liever niet uitspraken en/of voorbewust hielden.

---

²Zie ook Gevers (1995), waarin een prachtig gedetailleerd beeld wordt geschetst van de manier waarop er in Oostenrijk gedurende verschillende periodes werd omgegaan met, en vooral werd gezwegen over het meest pijnlijke deel van het verleden: de Tweede Wereldoorlog.

Overdracht en tegenoverdracht

Omdat het nadenken over het subjectieve karakter van veldwerk zo'n belangrijke ontwikkeling is geweest in de geschiedenis van de antropologie, bevreedt het me, dat de reacties die antropologen met hun aanwezigheid teweeg brengen, door hen zo weinig als bron van kennis zijn herkend. In het verlengde daarvan bevreedt het me dat antropologen in hun teksten zo weinig blijk geven van de mate waarin en de manier waarop zij tijdens hun onderzoek werden geïnformeerd door hun eigen emoties en door de intuïties die daar het gevolg van waren. In de theoretische literatuur waarin antropologisch onderzoek en veldwerk als kennisproces worden geproblematiseerd, is de aandacht van meet af aan vooral uitgegaan naar de valkuilen en problemen die zich voordoen in het *talige contact* tussen onderzoekers en onderzochten. Dat heeft onder andere geresulteerd in teksten, waarvan een deel van de theoretische portee bestond uit de zo letterlijk mogelijke weergave van de gesprekken tussen de antropoloog en zijn informanten, omdat daarmee recht werd gedaan aan het intersubjectieve karakter van het antropologische kennisproces.³

Opvallend afwezig in de antropologische school die hiertoe inspireerde, is de aandacht voor de intrapsychische aspecten van het onderlinge verkeer, terwijl juist die een centrale rol spelen in de manier waarop wederzijds contact plaatsvindt en informatie wordt uitgewisseld. Het antropologische kennisproces krijgt immers niet alléén gestalte in en met behulp van de woorden die mensen met elkaar spreken, maar ook in en met behulp van de emoties die zij bij elkaar oproepen en aan elkaar overbrengen. De vragende aanwezigheid van de antropoloog roept immers *altijd* emoties op bij de mensen met wie hij in gesprek tracht te komen. En die emoties zijn van invloed op de manier waarop zij hem tegemoet treden. Tijdens mijn onderzoek in een Duits dorp in Argentinië merkte ik dat mijn vragende aanwezigheid bij vrijwel iedereen afwerende, wantrouwende reacties teweeg bracht: waarom deed ik uitgerekend in dát dorp onderzoek? Waarom niet in het enige Nederlandse dorp dat Argentinië rijk was?

In dit specifieke geval waren de reacties afwerend en wantrouwend, maar ik kan me voorstellen dat tal van antropologen moeten hebben gemerkt dat de mensen met wie zij in gesprek trachtten te komen, juist bezig waren om hen stroop om de mond te smeren, of er op andere manieren blijk van gaven tegen hen of de wereld waaruit zij afkomstig waren op te kijken. Het feit dat daar in de antropologische literatuur nauwelijks melding van wordt

---

³Zie bij voorbeeld Pool (1989).

gemaakt hangt ongetwijfeld samen met een gevoel van schaamte,⁴ maar daarnaast denk ik dat het onderwerp ‘emoties’ in de antropologie in algemene zin min of meer taboe is. Hier is sprake van een blinde vlek, die volgens Charles Lindholm grotendeels samenhangt met

a vain disciplinary hope to be recognized as objective scientists of culture. To achieve this aim (...) the study of emotional life was left to clinical psychologists, who formulated pencil and paper tests that turned the analysis of personal emotional states into a matter of statistics (2006:7).

Binnen de psychologie bestaat echter óók een rijke (zij het vooral klinische) traditie in het nadenken over het informerende karakter van het wederzijds emotioneel contact tussen mensen. Men hoeft heden ten dagen allang geen verklaard voorstander van de Freudiaans *angehauchte* psychoanalytische stroming in de psychologie te zijn, om te erkennen dat overdracht en tegenoverdracht belangrijke informerende processen zijn.

Toegepast op individueel niveau brengen de termen iets vergelijkbaars tot uitdrukking als Taussig voor het sociale niveau heeft omschreven als *implicit social knowledge*. In beide gevallen gaat het om onuitgesproken, grotendeels onbewust toegepaste kennis, die gestoeld is op belangrijke (in)formerende ervaringen – respectievelijk op individueel en sociaal niveau. Mijns inziens zijn processen van overdracht en tegenoverdracht ook voor antropologen bruikbare bronnen van informatie.

Door zich expliciet rekenschap te geven van de manier waarop de mensen waarbij hij onderzoek doet, reageren op zijn vragende aanwezigheid, en door zich vervolgens te concentreren op de gevoelens die zij daarmee bij *hem* oproepen, heeft de antropoloog een belangrijke bron van informatie tot zijn beschikking.⁵ Zo heb ik het wantrouwen, dat ik tijdens mijn onderzoek onder Duitse emigranten in Argentinië ontmoette én het daarmee gepaard gaande gevoel mij te moeten verdedigen voor mijn onderzoek, indertijd als buitengewoon veelzeggend ervaren (zie Veenis 1995). Tijdens mijn verblijf in de voormalige DDR merkte ik, dat ik me door de reacties van de mensen met wie ik in gesprek was regelmatig in een heel andere hoek gemanoeuvreerd voelde: vaak had ik het gevoel dat ik me als het ware klein moest maken, moest voorwenden dingen niet te weten, moest benadrukken ook onzeker te zijn. Zo merkte ik, toen ik een keer met een paar kennissen naar een discotheek ging, dat ik meer aandacht op me vestigde dan prettig was – voor mijzelf, maar ook voor de mensen met wie ik was – en ik paste mijn dansen aan. Vaak zat het ‘klein maken’

---

⁴Zie ook de afscheidsrede van Bram de Swaan, die daarin de aandacht expliciet vestigt op het belang van juist dergelijke vormen van overdracht en tegenoverdracht in het sociaalwetenschappelijke kennisproces (2007).

⁵Zie Paul (1985, met name verwijzingen op p.180), maar ook de bijdragen in Esman (1990, met name Strachey [1934]).

hem in zulke kleine dingen. Maar al met al deed het gedrag dat ik mezelf oplegde denken aan de analyse die de antropoloog George Foster lang geleden gaf van de manier waarop jaloezie in sommige samenlevingen een centrale, onuitgesproken rol speelt (1972). Daarbij beschreef hij hoe mensen hun gedrag ongemerkt zó modelleren dat ze, uit angst bij anderen jaloezie op te roepen, alle mogelijke aanleidingen tot gevoelens van jaloezie verbergen. Foster citeert daarbij onder andere uitvoerig uit het werk van de antropoloog Gerardo Reichel-Dolmatoff. Dat citaat leest als een beknopte handleiding “what to do and how to act” voor bezoekers van de voormalige DDR.:

The best (...) measurement an individual can take (...) consists in not appearing enviable in the first place and in pretending to be poor, ill, and already in trouble. One should, therefore, never boast of one's health and property, never make an ostentatious display of one's belongings or qualities, never let it be known that one possesses some advantage over others (1961:175).

Achteraf realiseer ik me dat ik mijn gedrag in bovenstaande zin aanpaste, maar tijdens mijn verblijf in Rudolstadt was ik me daar lange tijd nauwelijks van bewust. En voor zover ik me ervan bewust was, zou ik die aanpassing en hetgeen daarin tot uitdrukking kwam niet snel als informatie hebben durven gebruiken. Ik had echter het geluk, dat op een gegeven moment *verbaal* bevestigd werd wat ik tot dan toe slechts *had ervaren*. Dat was toen ik op een avond op stap was geweest met Stefan, een vriend van me uit Rudolstadt, en Mattijs, een Nederlandse vriend die me in Rudolstadt bezocht. Toen wij, de twee Nederlanders, ons enthousiasme betoonden over het stadje en de Oost Duitse samenleving, merkte Stefan lachend op dat wij hier nooit zouden kunnen aarden. We waren “te groot” voor Rudolstadt. Wat hij daarmee precies bedoelde heb ik hem toen niet gevraagd. Ik was meer bezig zijn opmerking te ontcrachten – “te groot?!, wat een onzin!”, maar het is zeer de vraag of zijn uitleg verhelderder zou zijn geweest, dan de opmerking als zodanig – in al zijn algemeenheid was die immers veelzeggend genoeg.

Ik had het geluk dat Stefan met zijn opmerking verwoordde wat ik anders slechts had *gevoeld* en wat ik, om die reden, minder makkelijk als informatie had durven gebruiken. Dat zou echter zonde zijn, want juist door stil te staan bij het gevoel dat anderen haar geven én bij de manier waarop zij haar gedragingen daar (welhaast ongemerkt) mee in overeenstemming brengt, dwingt de antropoloog zichzelf om gericht aandacht te besteden aan de emoties die haar vragende aanwezigheid klaarblijkelijk oproept. De (uitgesproken subjectieve) inzichten en informatie die dat oplevert plaatst de concrete (doorgaans makkelijkere objectiveerbare) informatie die ze heeft verzameld vervolgens in perspectief.

Waar de *en passant* gedane mededeling van de tuinenvoorzitter me had geattendeerd op het feit dat een ingebakken vorm van wantrouwen volstrekt vanzelfsprekend was, maakte de manier waarop ik mijn gedrag tijdens mijn verblijf in de voormalige DDR ongemerkt aanpaste me duidelijk, hoe belangrijk het was om mogelijke aanleidingen tot jaloezie te vermijden. Langzaam maar zeker ontstond zo de indruk dat het Standaardverhaal over de DDR als een warme samenleving van onderling gelijken ook bedoeld was om alle wantrouwen, jaloezie en onderlinge concurrentie aan het zicht te onttrekken. Op die manier begon ik oog te krijgen voor de verhouding tussen wat Bonno Thoden van Velzen in een recent interview heeft aangeduid als respectievelijk de “covered culture” (in Kuik & Veenis 2005:94) en de “emotional undercurrents” (idem:92) die daaronder schuilgaan. Zicht op de verhouding tussen beide kreeg ik echter alleen door de opmerking van een enkeling, én mijn eigen gedragsaanpassingen expliciet te relateren aan (en te contrasteren met) het Standaardverhaal.

Iedere samenleving heeft zijn taboes en *dirty secrets*. Naarmate het taboe op het exploreren daarvan strikter gehandhaafd wordt zullen die aspecten van het samenleven, die wél representabel zijn, eenduidiger en fanatieker worden verdedigd: de dekfunctie ervan mag immers op geen enkele manier ont-dekt en ter discussie gesteld worden. Dat brengt mij bij het tweede opvallende kenmerk van mijn manier van antropologiebeoefening: de tendens tot generalisaties.

Generaliseren, differentiëren

Doordat ik me regelmatig uitlaat over ‘de’ Oost Duitsers, die ergens naar zouden hebben verlangd, en met behulp van dat verlangen bepaalde kenmerken van ‘hun’ samenleving ‘aan het zicht’ zouden hebben ‘trachten te onttrekken’, kan ik me voorstellen dat mijn werk zo nu en dan doet denken aan dat van de beoefenaars van de *Culture and Personality* school, die in de jaren veertig en vijftig opgang deed in de antropologie. Hoewel er binnen de hedendaagse antropologie hooguit in kritische zin aan hun werk wordt gerefereerd, concentreerden de beoefenaars van die stroming zich op één van de centrale kwesties van de antropologie: de relatie tussen een gemeenschappelijke lokaliteit en geschiedenis enerzijds en het bestaan van bepaalde disposities, opvattingen en gedragingen anderzijds.

Problematisch daarbij was echter vooral dat antropologen van de *Culture and Personality* stroming een welhaast zelfstandige kracht toeschreven aan het nauwelijks

gedefinieerde begrip ‘cultuur’, dat zij aldus niet alleen essentialiseerden en fixeerden, maar vooral ook als de analytisch determinerende factor beschouwden, in plaats van als het beginpunt van de analyse. Nog los van het feit dat zowel ‘de cultuur’ in kwestie, als de mensen die deze (be)leefden daardoor als het ware werden bevroren in onveranderlijke eenheden, is cultuur niet de motor die het gedrag van mensen bepaalt; het is er ook de zichtbare uitkomst van. Mensen worden immers niet willoos gedreven door ‘een cultuur’, die hen voorschrijft hoe te handelen, te denken en te waarderen. Wanneer er in dat handelen, denken of waarderen opvallende patronen te ontdekken zijn, moet de vraag veeleer gericht zijn op het achterhalen van de oorzaken, redenen, bronnen, en belangen achter die patronen, structuren en gelijkenissen.

Nadat de *Culture and Personality* school gaandeweg in de antropologie aan populariteit inboette, hebben soortgelijke vragen de afgelopen decennia het denken over de relatie tussen gedeelde geschiedenis en plaats enerzijds en waarneembare patronen in menselijke gedragsdisposities anderzijds bepaald. Met behulp van het begrip ‘habitus’ beoogde Pierre Bourdieu (1977) recht te doen aan de machtsverhoudingen áchter patronen in menselijke gedrags-, smaak- en waarderingsdisposities, én aan de veranderlijkheid daarvan. In zijn veelgeciteerde werk *The Symbolic Construction of Community* (1985) heeft Anthony Cohen de aandacht met name gevestigd op het geconstrueerde karakter van groepsbindingen en grenzen tussen groepen, én op de actieve rol die mensen spelen bij het *creëren en aanzetten* van onderlinge gelijkenissen. En met behulp van de term “chosen trauma” heeft Vamik Volkan (1997) duidelijk gemaakt dat mensen zelfs een onuitgesproken belang hebben bij de keuze van bepaalde traumatische gebeurtenissen als collectieve bindkracht.

Het belang van dergelijke inzichten drong zich aan mij op, toen het me tijdens mijn onderzoek in Rudolstadt begon op te vallen hoe eenduidig en uniform de verhalen waren die mensen vertelden over ‘het’ Oost Duitse verleden en ‘de’ ervaringen sinds de Wende. Niets zou gemakkelijker zijn geweest dan dit Algemeen Gedeelde Verhaal Over Vroeger en Nu in verband te brengen met het feit dat de DDR een dictatuur was geweest, om Oost Duitsers vervolgens te fixeren in, of te reduceren tot de ‘post-totalitaire cultuur’ waar zij deel van zouden uitmaken.⁶ Het werk van Bourdieu, Cohen, Volkan en anderen indachtig, meende ik

---

⁶Dit gebeurt regelmatig: zowel in kranten en tijdschriftartikelen, als in (wetenschappelijke) literatuur wordt regelmatig een verband gelegd tussen een aantal in het oog springende kenmerken, indrukken en thema’s die in de Oost Duitse samenleving aan de dag treden en/of te beluisteren zijn enerzijds, en de voormalige totalitaire staat anderzijds. Zo is bij voorbeeld het werk van de Oost Duitse psychiater Hans Joachim Maaz één lange uiteenzetting om te laten zien dat de emotionele, sociale en culturele ontwikkelingen in Oost Duitsland werden en worden bepaald door de dictatuur. Ook de historicus Stefan Wolle gaat in zijn boek *Die heile Welt der Diktatur* op zoek naar de samenhang tussen repressie en het leven van alledag (1998:17). Bevroren in hun

dat het vruchtbaarder zou zijn om na te gaan welke keuzes, redenen en belangen er ten grondslag lagen aan een dermate zwart-witte, algemeen geldende én onbevraagbare representatie.

Verbaasd over het feit dat het verlangen naar de wondere wereld van het westen zoveel Oost Duitsers zó sterk in zijn greep had kunnen krijgen én dat de teleurstelling over de post-Wende veranderingen zó algemeen was, heb ik getracht na te gaan waar de historische wortels van dergelijke verlangens lagen en welke onuitgesproken belangen daar achter schuilgingen. De vraag of het verlangen naar de materieelconsumptieve welvaart waarop ik mij concentreer *echt zó algemeen* is geweest als ik hier aanneem, zal met behulp van andersoortig onderzoek moeten worden beantwoord. Aan die vraag ga ik in dit boek voorbij. Dat betekent, dat ik het verlangen als zodanig niet heb trachten te differentiëren naar klasse, gender of generatie. De reden voor die keuze is níet zozeer dat ‘een mens nu eenmaal niet alles kan’, als wel dat de eenduidigheid in de verhalen over vroeger en ‘nu’ mijns inziens als meest opvallende etnografische gegeven primair nadere duiding behoeft.

Door de generalisaties van mijn Oost Duitse gesprekspartners als uitgangspunt te nemen en me af te vragen welke onuitgesproken keuzes en belangen daaraan ten grondslag lagen, begon ik me steeds meer te realiseren dat er bepaalde zaken wegbleven. Door díe in mijn denken centraal te stellen en in verband te brengen met datgene dat ik wél te horen kreeg, hoop ik er uiteindelijk in te zijn geslaagd wel degelijk een *gedifferentieerd* beeld te schetsen van de Oost Duitse geschiedenis. Ik differentieer echter niet naar klasse, gender, opleiding of andere sociale en economische criteria. Veeleer differentieer ik in lijn met het pleidooi van Jarausch, Ross en anderen, die recentelijk opriepen de geschiedenis van de DDR juist in zijn interne tegenstrijdigheden neer te zetten, in plaats van te kiezen voor hetzij veroordeling dan wel *Verharmlosung*. In dit boek hoop ik begrijpelijk te maken welk verband er bestaat tussen de DDR als een dictatoriale samenleving en de warme herinneringen die deze anno 1994 bij zoveel Oost Duitsers wist op te roepen.

---

vermeend (post)dictatoriale levensinstelling en mentaliteit, wo/erden Oost Duitsers echter het meest door de meer populaire media. Zie b.v. de *Spiegel Spezial* (1/1991) “Das Profil der Deutschen. Was sie vereint, was sie trennt” en het tijdschrift *Impulse* dat in 1994 een nummer uitbracht over “Die Deutschen. Wie sie leben. Was sie kaufen. Ost / West”. Meer in het algemeen is het opvallend dat men in de hedendaagse literatuur over Duitsland nog regelmatig op uitspraken stuit, die een hoog *Culture and Personality* gehalte hebben. Zo verwijst Gesine Schwan (1997) in haar boek over Duitsland en het trauma van de Tweede Wereldoorlog naar het werk van Elisabeth Noelle-Neumann en Renate Köcher, waarin werd beschreven dat het Duitsers zou ontbreken aan “Wärme, Unternehmungsgest, Lebensfreude” en dat er “etwas Bedrückendes” in veel antwoorden van de Duitsers ligt; ze zouden last hebben van sterke stemmingswisselingen, snel opgewonden zijn, een dunne huid en een gebroken trots hebben.

Dat verband werd mij echter alleen duidelijk toen ik mezelf toestond om méér gewicht toe te kennen aan een aantal kleine, ogenschijnlijk onbeduidende anekdotes, dan aan de vele verhalen waarin het tegendeel werd verteld, aan de manier waarop mijn informanten mij tegemoet traden en aan eigen gevoelsmatige reacties daarop, dan aan het concrete materiaal dat ik verzamelde, én aan de opvallende overeenkomsten die de verhalen van mijn informanten kenmerkten, dan aan de verschillen die daarin zeker óók aan te wijzen zouden zijn geweest.

Een collage

De lijn die ik in dit boek uitzet werd bepaald door ogenschijnlijk kleine gebeurtenissen én door de associaties die deze bij mij oproepen. Daardoor ontstond er in mijn denken een verband, dat ik vervolgens verder ben gaan uitzoeken. Met goed recht kan men beweren dat wat ik doe een vorm van *whig history* is: vanuit het perspectief van het heden zoek ik een spoor terug in het verleden, zonder er rekening mee te houden dat dingen ook heel goed anders hadden kunnen lopen. Dat hangt samen met de opdracht die ik mezelf had gesteld: begrijpen waarom het zo liep als het liep. Dáár ben ik vervolgens het materiaal bij gaan zoeken.

Geschiedenis en antropologie hebben veel raakvlakken, waardoor interdisciplinaire samenwerking vruchtbaar en vernieuwend kan zijn. Vernieuwing komt echter ook tot stand wanneer men de bestaande grenzen van een vak en de daar geldende mores niet schuwt. Voor zover ik dat heb gedaan, is een gebrek aan historische accuratesse daarvan het gevolg. Dat laat onverlet dat ik dankbaar gebruik heb gemaakt van én grote bewondering heb voor de nauwgezetheid en het oog voor het sprekende detail dat veel van het historisch werk over de voormalige DDR kenmerkt. De brede penne­nstreek die ik hier hanteer hangt samen met de vraag die ik wilde beantwoorden, maar ik realiseer me terdege dat dit mijn blik en perspectief heeft vernauwd – veel tegenstemmen laat ik voor wat ze zijn. Om die reden zou je mijn werkwijze kunnen omschrijven als het maken van een collage: uit alles wat ik aantrof heb ik een gerichte selectie gemaakt, die tot doel heeft *mijn perspectief* op de Oost Duitse geschiedenis en samenleving inzichtelijk en begrijpelijk te maken. Dat perspectief ontstond tijdens het doen van veldwerk, maar óók tijdens het lezen van de historische en theoretische literatuur waar ik in dit boek veelvuldig naar verwijst.

In het beeld van een collage past ook mijn gebruik van de uitspraken van intellectuelen ter illustratie van een algemener *Empfinden*. In algemene zin is het al kwestieus in hoeverre men de uitspraken en teksten van intellectuelen kan gebruiken om de gevoelens van ‘gewone mensen’ te verwoorden. Maar de vraag in hoeverre dat te rechtvaardigen valt dringt zich zeker op in de studie van de voormalige DDR. Want als er iets duidelijk werd, toen Oost Duitsers in de herfst van 1989 de straat opgingen, dan was het wel hoe sterk de opvattingen over de te volgen koers en de verlangde toekomstperspectieven van ‘de intellectuelen’ verschilden van die van ‘het gewone volk’. De eersten zetten in op verandering met behoud van de socialistische staat, terwijl de laatsten over het algemeen streefden naar een zo snel mogelijke opheffing van de DDR en vereniging met het rijke, welvarende buurland. Het was het verschil tussen de op democratische verandering aansturende leuze ‘*Wir sind das Volk*’, die in het begin van de omwenteling werd gescandeerd, en de op vereniging gerichte kreet waar deze na verloop van tijd door werd vervangen: ‘*Wir sind ein Volk*’. Veel van mijn Oost Duitse kennissen uit – wat ik bij gebrek aan een betere term maar zal aanduiden als – ‘het alternatieve circuit’ vertelden dat die omslag voor hen het keerpunt was. Zij haakten toen teleurgesteld af.

Meer dan waar ook kwam in die dagen aan het licht hoe diep de kloof was tussen het algemene Oost Duitse *Volksempfinden* enerzijds en de stem van Oost Duitse intellectuelen anderzijds.⁷ Het is dan ook de vraag waarom ik desalniettemin gebruik denk te kunnen maken van teksten van de schrijvers Günther de Bruyn en Christa Wolf, de psychiater Hans Joachim Maaz, de psychotherapeute en schrijfster Annette Simon en anderen. Waarom denk ik door hen verwoorde zaken, gevoelens en ervaringen toe te kunnen schrijven aan ‘gewone mensen’?

In de eerste plaats betekent het klaarblijkelijk grote verschil tussen de politiek-ideologische *mening* en stellingname van die twee ‘groepen’ mijns inziens niet, dat er vergelijkbaar grote verschillen hebben bestaan in de manier waarop beide hun leven in de DDR hebben *ervaren*. Ietwat polemisch zou men achteraf zelfs kunnen beweren dat het feit dat een groot deel van ‘de intellectuelen’ in 1989 in politiek opzicht afhaakte, toen ‘het volk’ het toneel betrad, in wezen de voorbode was van de teleurstelling die ‘het volk’ na de vereniging van 1990 te wachten stond. Men zou kunnen stellen dat ‘de intellectuelen’ ook in 1989 beter en sneller in staat waren om ervaringen rationeel te doorgronden en onder woorden te brengen dan ‘het volk’ – zoals zij dat ook ten tijde van de DDR gewend waren.

---

⁷Zie ook Betts (2000).

Dat is dan ook de tweede reden waarom ik denk dat de stem van Oost Duitse intellectuelen wel degelijk veralgemeniseerd kan worden: juist in de DDR vervulden schrijvers een buitengewoon belangrijke rol – zoals in alle dictatoriaal geregeerde en totalitaire samenlevingen. Juist omdat in dergelijke samenlevingen heel veel niet gezegd, gedacht en eigenlijk ook bijna niet gevoeld mocht worden, waren schrijvers en andere intellectuelen niet alleen de stem, maar ook het geweten én de voelsprietten van de natie en het volk. Op een voor buitenstaanders nauwelijks navoelbare manier maakten zij tussen de regels door zichtbaar wat niet getoond mocht worden, ze verwoordden wat niet gezegd mocht worden en bij de lezer maakten ze vaak manifest wat velen anders wellicht niet zouden hebben kunnen of durven voelen en ervaren. De Roemeense filosoof Andrei Plesu stelt dan ook uitdrukkelijk dat literatuur in de dictatoriale samenlevingen van Oost en Midden Europa een veel groter publiek had dan men zou verwachten: “people used to standing in line as patiently for books as they did for food” (1995:63). Juist in dictatoriaal geregeerde samenlevingen hebben schrijvers, dichters en intellectuelen uitdrukkelijk de rol om te verwoorden wat anders onder het totalitaire tapijt zou dreigen te worden geveegd.